

ПРОДОВОЛЬЧА (НЕ)БЕЗПЕКА ДЛЯ ГРУП РИЗИКУ НА РИНКАХ ХАРКОВА: ФАКТОР COVID-19

FOOD (IN)SECURITY FOR RISK GROUPS AT KHARKIV MARKETS: COVID-19 FACTOR

Дана стаття присвячена актуалізації питання, що два минулих роки було основним у суспільно-політичному та науковому дискурсах, але на фоні подій після 24/02/2022 було вимушено витіснене з порядку денного – питанню фактору пандемії COVID-19 у соціальних практиках. Конкретний методологічний ракурс статті полягає у розгляді проблеми впливу пандемії (і пов'язаних з нею карантинних заходів) на продовольчу безпеку населення на низовому, «сімейному» рівні. До фокусу уваги автора потрапляють продовольчо-споживчі практики двох груп ризику з точки зору продовольчої безпеки: (1) соціально-демографічна, тобто люди найстаріших вікових категорій (60 років та більше), і (2) соціально-економічна, тобто сім'ї з матеріальним станом нижче середнього. Емпіричною основою статті є авторське дослідження (face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова, N = 1260), проведене у червні-липні 2021 року. Результати дослідження інтерпретуються в контексті НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) в рамках грантового договору No.101000717 (HORIZON2020). Спочатку аналізується питання сприйняття відвідувачами загрози COVID-19 на продовольчих ринках (суб'єктивна оцінка шансів заразитись, оцінка якості протиепідемічних заходів тощо), після цього воно зіставляється з питанням зміни продовольчо-споживчих практик при гіпотетичному загостренні пандемічної ситуації. На основі даних робляться проміжні висновки: (а) щодо наявності, але слабкості соціально-демографічного фактору у сприйнятті пандемічних загроз; (б) щодо опосередкованого характеру соціально-економічного фактору у сприйнятті пандемічних загроз; (в) щодо відсутності статистично значущого впливу соціально-демографічного та соціально-економічного факторів на споживчі практики на ринках Харкова; (г) щодо мінімізації ризиків продовольчої безпеки для всіх груп відвідувачів ринків, але максимізації пандемічних ризиків.

Ключові слова: COVID-19, продовольча безпека, групи ризику, споживчі практики, продовольчі ринки.

This article is devoted to the actualization of the issue that during the last two years was the main one in socio-political and scientific discourses, but against the background of the events after 24/02/2022 was pushed from the agenda – the issue of COVID-19 pandemic impact on social practices. The specific methodological aspect of the article consists in considering the problem of the pandemic (and related quarantine measures) influence on the food security of the population at the household level. The author focuses on the food consumer practices of two risk groups: (1) socio-demographic, i.e. people of the oldest age categories (60 years and older), and (2) socio-economic, i.e. families with material below average. The empirical basis of the article is the author's research (face-to-face interviews with visitors to 9 food markets in Kharkiv, N = 1260), conducted in June-July 2021. The results of the study are interpreted in the context of the research №0121U109814 «Sociological and mathematical modeling of the effectiveness of management of socio-epidemic processes to ensure the national security of Ukraine». The article is published within the framework of the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation (FUSILLI) project under Grant Agreement No.101000717 (HORIZON2020).

First, the issue of visitors' perception of the COVID-19 threat at food markets is analyzed (subjective assessment of the chances of infection, of the quality of anti-epidemic measures, etc.). Second, it is compared with the issue of changing food consumer practices because of a hypothetical aggravation of the pandemic situation. Based on the data, intermediate conclusions are drawn: (a) regarding the presence, but weakness, of the socio-demographic factor in the perception of pandemic threats; (b) regarding the mediated nature of the socio-economic factor in the perception of pandemic threats; (c) regarding the absence of statistically significant influence of socio-demographic and socio-economic factors on consumer practices at Kharkiv markets; (d) on minimizing food safety risks for all groups of market visitors, but maximizing pandemic risks. **Key words:** COVID-19, food security, risk groups, consumer practices, food markets.

УДК 316.473:615.38
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.3>

Бойко Д. М.

к. соціол. н.,
старший викладач кафедри політичної
соціології
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Зараз, під час війни, 2020–2021 роки, коли найбільшою загрозою продовольчій безпеці населення був глобальний спалах коронавірусу SARS-CoV-2, згадуються іронічно та навіть ностальгічно. На фоні подій після 24 лютого минулі виклики для населення України сприймаються несерйозно, адже навіть на семантичному рівні «карантин», «локдаун» чи «пандемія» є не настільки сенситивними, як «війна», «бомбосховище» та «повітряна тривога». Тим не менш, нам не варто розводити та порівнювати

події пандемії з ситуацією воєнного часу, адже вони не виключають одне одне: хвилеподібне розповсюдження COVID-19 в Україні відбувається одночасно з бойовими діями [1]. Тему дослідження **актуалізує** той факт, що мільйони вимушених переселенців територією країни та за її межами разом з масовим ігноруванням протиепідемічних заходів зберігають, навіть посилюють загрозу поширення COVID-19. При цьому в офіційному дискурсі ця проблема якщо не ігнорується, то віднесена на третій план,

що негативно впливає на можливості контролю проблеми та свідомого формування колективного імунітету населення.

В свою чергу, відсутність стійкого колективного імунітету до COVID-19 є прямою загрозою продовольчій безпеці населення, адже місця виготовлення та масової реалізації продуктів харчування були та залишаються одними з основних вузлових точок поширення інфекції. Найбільш яскраво це втілюється в «класичних» продовольчих ринках, де можливості реалізації протиепідемічних заходів є вкрай обмеженими їхніми матеріально-економічними та соціокультурними особливостями. Тому в даній статті ми зосереджуємо увагу на особливостях споживчих практик відвідувачів продовольчих ринків під час пандемії COVID-19 як індикаторі продовольчої безпеки населення; тож ця стаття є спробою проблематизації тематики досліджень продовольчої безпеки суспільства за часів пандемії. Окремий аспект актуальності ми вбачаємо в тому, що серед відвідувачів ринків значну частку складають малозахищені верстви населення (детальніше – в спеціальному підрозділі), тобто ті соціальні групи, які в контексті продовольчої безпеки є групами ризику; відповідно, в їхньому випадку цей ризик подвійний: до ризиків здоров'ю додаються ризики, пов'язані з продовольчою безпекою.

Теоретико-методологічну базу дослідження складає міждисциплінарна концепція, побудована у фарватері «Римської декларації зі світової продовольчої безпеки» (1996) [2]. Як зазначають дослідники, вирішення проблеми продовольчої безпеки здійснюється на трьох рівнях: «родина», «країна» і «світ» [3, с. 192; 4]. Дана стаття виходить з постулату Декларації, що «торгівля – це ключовий елемент досягнення світової продовольчої безпеки» [2], тобто повноцінне функціонування продовольчих ринків є одним з варіантів забезпечення умов продовольчої безпеки на низовому, сімейному рівні.

Якщо казати конкретно про індикатори продовольчої безпеки, то до фокусу нашої уваги потрапляє перший аспект продовольчої безпеки, зазначений в Декларації, а саме: «Продовольча безпека існує тоді, коли всі люди в будь-який час мають фізичний і економічний доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі для задоволення своїх харчових потреб і харчових уподобань для активного та здорового життя» [Там само]. Як зазначають експерти Комітету з всесвітньої продовольчої безпеки [5, с. 12], викликана COVID-19 криза вплинула на доступ до продовольства більше, ніж на інші виміри продовольчої безпеки. Пов'язаний із карантинними заходами спад світової економіки суттєво обмежив можливості людей отримувати доступ до продовольства. Домо-

господарства з низькими доходами мають обмежені кошти і практично не мають коштів на дискреційні витрати. А відсутність систем соціального захисту призводить до вимушеного скорочення витрат на споживання внаслідок зниження доходів під час пандемії. Постраждали низькооплачувані наймані працівники, частина фермерів, а також неформальні організації та вуличні торговці. Зростання цін на продовольство, особливо в ситуаціях, де воно виявився найбільш значним, безпосередньо вплинув на здатність домогосподарств закупувати достатню кількість продовольства.

Одночасно з цим у період пандемії COVID-19 у багатьох країнах було закрито інституціонізовані та неформальні продовольчі ринки, які уряди вважали осередками можливого поширення хвороби [6]. Пандемія COVID-19, точніше карантинні заходи, націлені на боротьбу з нею, ставили під загрозу сам факт функціонування місць реалізації продовольства (або, щонайменше, фізичний доступ до них), тим самим обмежуючи можливості задоволення вітальних потреб населення в повній мірі. Тобто між існуючими нормами продовольчої безпеки і практиками боротьби з пандемією є дисонанс, і навколо нього зосереджена дослідницька проблема статті.

Емпіричну базу статті складає авторське дослідження, проведене у співпраці з маркетинговим агентством SVET та Асоціацією «Ринків та підприємств торгівлі в Харківській області» у червні-липні 2021 року. Основним методом збору соціологічної інформації були face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова (N = 1260 респондентів; вибірка – гніздова, двоступенева, з випадковим відбором на останньому ступені). Результати дослідження інтерпретуються в контексті НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) в рамках грантового договору No.101000717 (HORIZON2020).

Результати дослідження. Спочатку розглянемо соціально-демографічний портрет відвідувачів ринку: за статево-віковим розподілом ситуація є очікуваною, хоча і не радикальною – значну частину (понад чверть) відвідувачів складають люди старших вікових категорій, яких зазвичай відносять до груп ризику (як в контексті продовольчої безпеки, так і в контексті COVID-19).

Матеріальний стан відвідувачів продовольчих ринків Харкова (у вимірі самооцінки) краще за все описується прийменником «середній», тобто майже половина (48%) опитаних відповіли, що «загалом грошей вистачає...»;

Таблиця 1

**Статеві-віковий розподіл відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році
(% до опитаних)**

	До 30 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років та старше	Усього
Чоловіки	10,3	9,7	8,5	4,5	7,4	40,5
Жінки	12,8	10,7	8,2	8,3	19,5	59,5
Всього	23,1	20,4	16,7	12,9	26,9	100

Таблиця 2

Самооцінка матеріального стану відвідувачами продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Як би Ви оцінили матеріальне положення Вашої родини?»	% до опитаних
Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти	4,7
Вистачає на купівлю найнеобхідніших продуктів	20,0
Загалом грошей вистачає, але придбання товарів тривалого користування (телевізора, холодильника) є складним	48,2
Живемо в достатку, але придбання деяких дорогих речей (автомобіля, квартири тощо) є складним	19,2
Ми можемо дозволити собі ні в чому не відмовляти	1,8
<i>Важко відповісти / відмова відповісти (варіант не озвучувався)</i>	6,1

до групи економічного ризику, тобто до тих, у кого виникають проблеми з покупкою продовольчих товарів, себе відносять близько 25% відвідувачів ринків.

Зазначимо, що соціально-демографічна структура аудиторії продовольчих ринків Харкова в 2021 році загальним чином відповідає соціально-демографічній структурі міста, тобто суттєвих «викидів» та «здвиговів» не спостерігається; тим не менш, стереотипи щодо відвідувачів ринків є не безпідставними: дійсно, значну частину цієї спільноти складають групи ризику – 27% за віковою ознакою та 25% за соціально-економічною. При цьому, ці дві групи перетинаються більш ніж на половину: 53% людей похилого віку знаходяться в матеріальному стані нижче середнього; і 57% людей з матеріальним станом нижче середнього є людьми віком 60 років та старше.

Сприйняття загрози COVID-19. Респондентам було запропоноване питання «Наскільки Ви побоюєтесь заразитись коронавірусом на цьому ринку?», на яке були отримані наступні відповіді (табл. 3).

Як видно з табл. 3, основний масив (66%) респондентів зовсім не переймалися щодо ризиків заразитись COVID-19 на ринку влітку 2021 року (окремо для чоловіків ця цифра сягає 73%); частково побоювались – 29,4%; а серйозно оцінювали цей ризик не більше 5%. Тобто на рівні індивідуального сприйняття відвідувачами ринків COVID-19 на той момент вже не сприймався як загроза нормальному, звичному функціонуванню системи народного продовольства.

У той же час, для вікової групи 60 років та старше, які одночасно є групами ризику і в контексті поширення коронавірусної інфекції, і в контексті продовольчої безпеки, характерна більш стримана оцінка: абсолютна більшість все рівно не переймається загрозою, але в менших масштабах (54% серед людей 60+ проти 66% серед усіх відвідувачів ринку); відповідно, серед старшої вікової групи число тих, хто частково (37,7% проти 29,4%) або дуже побоюється (8,5% проти 4,6%) заразитись є помітно більшою; тобто серед групи ризику за віком 46% частково або сильно побоюються заразитись, тоді як в загальному масиві їхня частка сягає позначки в 34%.

Таблиця 3

Побоювання щодо ризику заразитись COVID-19 серед відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Наскільки Ви побоюєтесь заразитись коронавірусом на цьому ринку?»	% до опитаних	% серед людей 60+	% серед людей з матеріальним станом нижче середнього
Зовсім не побоююсь	66,0	53,9	60,5
Частково побоююсь	29,4	37,7	34,1
Дуже побоююсь	4,6	8,5	5,4

І хоча серед людей 60+ частіше зустрічаються побоювання щодо ризиків заразитися COVID-19 у місцях торгівлі продовольством, але цей тренд не є вирішальним – все рівно більшість відвідувачів навіть серед найстаршої вікової групи ігнорують цей ризик. Очевидно, що стратегія пошуку та відбору респондентів в нашому дослідженні мала системний здвиг: ті, хто реально побоювався заразитись, не відвідували ринки під час польового етапу, тому не потрапили до вибірки; відповідно, в оцінках долі тих, для кого ця загроза вбачається реальною, можна додати декілька пунктів, проте не більше 2σ – передуючий польовому етапу системний аналіз об'єкта дослідження показав, що на момент середини літа 2021 року кількість відвідувачів ринків була в межах очікуваних сезонних коливань, тобто факт пандемії на той момент майже не позначався на потоці людей.

Ця доволі однозначна ситуація в першій групі ризику (наявність слабого тренду на підвищенні побоювання заразитись COVID-19 на ринку серед групи людей 60 років та старше) має очевидне продовження і в ситуації з другою групою ризику – людьми з матеріальним станом нижче середнього. Тут спостерігається той самий тренд, тобто представники цієї групи виказуються вищу ступінь побоювань, але в меншій мірі; так, ми можемо спостерігати опосередкований зв'язок: як ми вже зазначали, більше половини представників найстаршої вікової групи (понад 57%) мають матеріальний стан нижче середнього, тому ми можемо вважати, що на перший план тут виходить не економічно-класовий фактор, а фактор соціально-демографічний як більш однозначний та валідизований.

Організаційно-ринковий фактор (і у вузькому, і в широкому сенсі) також не має втілення. Так, низька оцінка загрози заразитись коронавірусом на торгових місцях слабо пов'язана з оцінкою відвідувачами якості та успішності протиепідемічних заходів, що мали місце на ринках: ми попросили респондентів дати оцінку ефективності антиепідемічних заходів (від 1 – «дуже погано» до 5 – «дуже добре»), вжитих на ринку, де проводилось опитування; і в середньому оцінки якості таких заходів

коливалися від 3,6 до 4,3, в залежності від конкретного ринку; і статистично значущого зв'язку між оцінкою антиепідемічних заходів на ринку і оцінкою ризику заразитись на ньому не зафіксовано. Очікуваний логічний зв'язок між причиною «антиепідемічні заходи» та наслідком «низький шанс заразитись» у випадку з продовольчими ринками не є поширеним у масовій свідомості як відвідувачів ринків взагалі, так і груп ризику серед них окремо.

Проміжні висновки. В якості підсумків цієї статті розглянемо питання впливу сприйняття загрози COVID-19 на продовольчі споживчі практики. Наслідком описаної вище картини є ситуація з потенційною реалізацією споживчих практик у випадку погіршення епідемічної ситуації: лише 13% відвідувачів ринків влітку 2021 року усвідомлювали, що з новими спалахами COVID-19 їхні практики покупки споживчих товарів (знову) зміняться, тобто вони будуть вимушені ходити на ринок рідше. Ще 7% сумніваються та не можуть дати однозначної відповіді; але майже 80% однозначно вказують, що навіть при загостренні епідемічної ситуації їхні споживчі практики не зміняться.

Що характерно, показник кількості «впевнених» (78–80%) є однаковим як для загальної вибірки, так і для обох груп ризику. Але за рахунок тих, хто сумнівається, в групах ризику зростає число тих, хто «стане ходити на цей ринок рідше» – з 13,4% у загальній вибірці показник трохи зростає до 17,3% серед людей 60+ та до 16,1% серед людей з достатком нижче середнього (а число тих, хто не визначився з відповіддю, послідовно-логічним чином зменшується).

Хоча суто декларативне питання про те, як відвідувачі вели себе б у зрозумілих, але все рівно гіпотетичних обставинах майбутнього, не можна вважати прямим індикатором споживчої поведінки і, відповідно, продовольчої безпеки, але як непряме свідчення амбівалентної тенденції його можна розглядати. Так, з одного боку, очевидно, що державна та громадська пропаганда карантинних заходів є малоефективною, оскільки ця конкретна група населення вже влітку 2021 року не сприймала COVID-19 як ту загрозу, що мала б змінити його (населення)

Таблиця 4

Потенційна зміна частоти споживчих практик під впливом нової хвилі пандемії серед відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Якщо епідемічна ситуація погіршиться, то Ви...»	% до опитаних	% серед людей 60+	% серед людей з матеріальним станом нижче середнього
... станете ходити на цей ринок рідше	13,4	17,3	16,1
... продовжите ходити на цей ринок так само	79,6	78,2	78,9
Важко відповісти (варіант не озвучувався)	7,0	4,6	5,0

звичні практики. З іншого боку, таке декларативно-гіпотетичне «саботування» карантинних обмежень, за умови нормального функціонування харчових ринків, нівелює ризики для продовольчої безпеки; тобто стійкість та відтворюваність продовольчо-споживчих практик відвідувачів ринків є достатньою для збереження реального попиту на продовольчих ринках, що стимулюватиме продовольчий товарообмін. Це стосується як широкої аудиторії, так і розглянутих нами груп ризику.

Але мінімізація ризиків продовольчої безпеки, в свою чергу, максимізує ризики, пов'язані з пандемією. Так, якщо на когнітивному рівні групи ризику (за віком та матеріальним станом) схильні частіше усвідомлювати ковід-ризики, то на практичному рівні це ніяк не втілюється; тобто представники цих груп ризику, навіть усвідомлюючи небезпеку заразитись, все рівно мають намір відвідувати ринки. І хоча для більш глибокого розкриття цього питання необхідне було б проведення нарративних інтерв'ю, але й за наявними даними напрошується доволі однозначний висновок: ті представники груп ризику, що усвідомлюють небезпеку заразитись, також усвідомлюють і те, що вони будуть вимушені відтворювати звичні продовольчі практики, оскільки вони не мають реальної альтернативи. Тобто при потенційному загостренні пандемічних ризиків (під час нової «хвилі») відвідувачі ринків задля збереження про-

довольчої безпеки власної сім'ї вимушено будуть йти на ризик заразитись, тим самим загострюючи ситуацію з пандемією. Так утворюється *circulus vitiosus*, розрив якого є суспільно-стратегічним завданням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляшко спрогнозував нову хвилю COVID-19 в Україні. *Медична справа*. URL: <https://www.medsprava.com.ua/news/5468-lyashko-sprognozuvav-novu-hvilyu-covid-19-v-ukrain> (дата звернення: 29.07.2022).
2. Rome Declaration on World Food Security. World Food Summit. 13–17 November 1996. Rome, Italy. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm> (дата звернення: 29.07.2022).
3. Джурик Н. Р., Майкова С. В., Сусол Н. Я., Ковальчук М. П., Гаврилишин В. В. Продовольча безпека України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. № 21.4. С. 189–195. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prodovolcha-bezpeka-ukrayini/viewer> (дата звернення: 29.07.2022).
4. Лунінов І. І. Продовольча безпека у світовому вимірі. *Економіка АПК*. 2001. № 4. С. 91–94.
5. Влияние COVID-19 на продовольственную безопасность и питание: разработка эффективных политических мер по борьбе с пандемией голода и неполноценного питания. *Аналитическая записка ГЭВУ. 3-е издание*. 2021. 30 с. URL: <https://www.fao.org/3/ng808ru/ng808ru.pdf> (дата звернення: 29.07.2022).
6. Battersby J. South Africa's lockdown regulations and the reinforcement of antiinformality bias. *Agriculture and Human Values*. 2020. № 37. P. 543–544.